

Uppsatsen är publicerad på internet av
projektet öländska resor

Institutionen för humaniora och samhällsvetenskap

Kultplatskontinuitet

en vetenskaplig diskussion tillämpad
på Ölands kyrkor

av

Maria Brynielsson

B- uppsats i historia 7 poäng
Högskolan i Kalmar
Vårterminen 2001

Handledare och examinator: Anders Fröjmark
Institutionen för humaniora och samhällsvetenskap

HÖGSKOLAN I KALMAR

Institutionen för humaniora och samhällsvetenskap

Arbetets art: B-uppsats i Historia, 7 poäng

Titel: Kultplatskontinuitet -en vetenskaplig diskussion tillämpad på Ölands kyrkor

Författare: Maria Brynielsson

Handledare och examinator: Anders Fröjmark

ABSTRACT

Syftet med den här uppsatsen är att studera hur diskussionerna har förts inom forskarvärlden kring begreppet kultplatskontinuitet och om det finns belägg för denna kontinuitet vid övergången mellan hednisk och kristen tid. Utifrån detta har jag sedan försökt att relatera resultatet till mina tidigare rön angående de öländska kyrkorna för att försöka se om de är del i kultplatskontinuitet.

Det förkristna kultutövandet utövades främst utomhus vid träd, lundar, källor och stenar. Man har inte funnit några arkeologiska belägg för förekomst av hedniska tempelbyggnader i Skandinavien. När man samlades till hov vid större högtider var det snarare i stormännens gästbudshallar än i tempelbyggnader. Inom forskningen har man sett att många kyrkor uppfördes vid gårdar där man funnit rester efter hednisk kult eller på kultplatser i det fria och att de därmed blev del i en kultplatskontinuitet. Även flera av de öländska kyrkorna ligger på eller i anslutning till områden där kulthandlingar förefaller ha utövats, i offerkällor, offerkult och gravar, vilket gör att kyrkorna är exempel på kultplatskontinuitet.

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

1. INLEDNING.....	1
1.1 Uppsatsens syfte.....	2
1.2 Metod.....	2
2. BAKGRUND.....	3
2.1 Adam av Bremen och hednatemplet i Gamla Uppsala.....	3
2.2 Kristendomens införande- brott eller övergång?.....	3
3. DEN VETENSKAPLIGA DISKUSSIONEN RÖRANDE KULTKONTINUITET.....	5
3.1 Kulten.....	5
3.1.1 Stormän och kult.....	5
3.1.2 Ortnamn som tyder på kult.....	6
3.1.3 Sammanfattande slutsatser angående kulten.....	7
3.2 Kultplatskontinuitet.....	8
3.2.1 Begreppet kultplatskontinuitet.....	8
3.2.2 Slutsatser angående begreppet kultplatskontinuitet.....	9
3.3 Kultbyggnader.....	9
3.3.1 Källkritiska synpunkter på Adam av Bremens skildringar om Uppsalatemplet.....	10
3.3.2 Uppsalatemplet i ljuset av arkeologiska utgrävningar.....	11
3.3.3 Några kyrkor med spår efter gamla hedniska kultplatser.....	13
3.3.4 Sammanfattande slutsatser angående kultbyggnader.....	14
3.4 Kristendomens trosexklusivitet och förkristna inslag i religionen.....	15
3.4.1 Sammanfattande slutsatser.....	17
3.5 Diskussioner angående förekomst av kultplatser och kultplatskontinuitet	17
3.5.1 Slutsatser angående förekomst av kultplatser och kultplatskontinuitet.....	19
4. FRÅGAN OM KULTPLATSKONTINUITET PÅ ÖLAND.....	20
5. SAMMANFATTNING.....	22
KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING	

1. INLEDNING

Inom ramen för en tidigare B-uppsats i arkeologi undersökte jag de öländska kyrkornas placering i landskapet. Perioden jag inriktade mig på var övergången från järnålder till medeltid. Man kan också beskriva den som övergången från tron på asagudarna till införandet av kristendomen, då kyrkorna byggdes. Jag undersökte om det fanns kyrkor som låg på eller i anslutning till offerkällor, platser med tecken på offerkult och gravfält. Även ortnamnen studerades eftersom de kan ge upplysningar om vad platsen kan ha använts till under förhistorien. Vad jag kom fram till var att många av de öländska kyrkorna ligger på eller invid hedniska kultplatser. Vid kyrkorenoveringar eller utgrävningar har vattenkällor framkommit vid sex kyrkor och ett kapell, som alltså varit placerade på eller invid källor. Andra kyrkor och kyrkogårdar har lidit av vattensjuka vilket kan tyda på en ej funnen igentäppt vattenkälla. Av alla Ölands kyrkor ligger sjutton i anslutning till, eller ovanpå nu förstörda järnåldersgravfält. I eller under två av kyrkorna har man hittat tecken på offerkult. Tre av kyrkornas sockennamn indikerar kultyttringar i området (Brynielsson 1999).

Inom ramen för en tidigare D-uppsats i arkeologi undersökte jag om det fanns tecken i de öländska kyrkorna som indikerar att de från början varit egenkyrkor, det vill säga uppförts av lokala stormän. I min studie fann jag att flera av sockenkyrkorna har troliga personnamn i sina ortnamn, vilket kan vara en rest efter byggherren. Rester av tidiga träkyrkor, som anses vara resta av stormän, har framkommit vid arkeologiska undersökningar, bland annat i Källa, Föra, Alböke, Köping, Långlöt, Runsten och Stenåsa. Eftersom det finns Eskilstunamonument vid flera kyrkor kan man anta att det funnits tidiga träkyrkor på fler platser än dem som hittills framkommit. En anledning till att man inte har funnit lämningar av fler träkyrkor kan vara att resterna förstördes under 1800-talet när de omfattande ombyggnationerna genomfördes av kyrkorna. Trots att de öländska kyrkorna brukar kallas för försvarskyrkor är inte alla västtornen av försvarskaraktär. Några är ganska smala och har till och med haft en ursprunglig direkt portal till bottenvåningen. Detta indikerar att tornet från början kan ha varit ett patronatstorn för stormannen eller byggnadsherren, som alltså hade en egen ingång till sitt privata kapell i tornet. Man har även funnit rester av herrskapsläktare i flera av kyrkorna. Slutsatsen jag drog av den här undersökningen var att det finns mycket som indikerar att flera av kyrkorna på Öland, ursprungligen var gårdskyrkor byggda av lokala stormän (Brynielsson 2000).

1.1 Uppsatsens syfte

Det övergripande syftet med den här uppsatsen är att studera hur diskussionerna har förts inom forskarvärlden kring begreppet kultplatskontinuitet. Utifrån detta vill jag sedan försöka se om det finns grund för att påstå att det förekom kultplatskontinuitet på Öland när de första kristna kyrkorna uppfördes.

För att nå mitt syfte har jag ställt några grundfrågor. Vad är kultplatskontinuitet? Vad vet man om den hedniska kulturen? Fanns det byggnader avsedda för kult? Finns det några tecken på kontinuitet mellan de olika religionerna?

1.2 Metod

Den här uppsatsen bygger på en källstudie där jag studerat tidigare forskning kring begreppet kultplats och kultplatskontinuitet. Uppsatsen består av två delar:

1. En resonerande forskningsöversikt med utgångspunkt från min frågeställning.
2. Ett försök att relatera resultatet till mina tidigare rön angående de öländska kyrkorna.

Böckerna som jag har studerat är skrivna av historiker, religionshistoriker och arkeologer och är valda för att ge en bredare inblick i alla skilda slutsatser som lagts fram inom detta ämne. Jag utgick från Adam av Bremens kyrkohistoria, *Historien om Hamburgstiftet och dess biskopar* från 1070-talet, där han berättar om sveonernas hednatro och om deras berömda tempel, och studerade hur detta material har tolkats av olika forskare genom tiderna. Jag har läst *Hørg, hov og Kirke* (1966) av den danske historikern Olaf Olsen, som är den främste kritikern av begreppet kultplatskontinuitet, just på grund av att han betvivlar förekomsten av hedniska tempelbyggnader av den karaktär som Adam av Bremen beskriver. Även religionshistorikern Helge Ljungberg tar i sin bok *Den nordiska religionen och kristendomen* (1938) ställning mot betraktandet av kyrkorna som del i kultplatskontinuitet. Utöver dessa har jag även tagit del av undersökningar där slutsatserna istället styrker förekomsten av kultplatskontinuitet, bland annat av arkeologen Anne-Sofie Gräslund som varit engagerad i forskningsprojektet Sveriges kristnande. Övriga författare presenteras efter hand som de dras in i forskningsöversikten.

Med hjälp av denna litteraturstudie har jag sedan försökt att på nytt tolka det öländska material som jag behandlade vid mina ovan nämnda uppsatser i ämnet arkeologi.

2. BAKGRUND

2.1 Adam av Bremen och hednatemplet i Gamla Uppsala

Enligt Adam av Bremen firade man en stor religiös offerfest vart nionde år, i anslutning till vårdagjämningen, då man offrade och hängde upp nio av varje levande varelse av manligt kön i träden varje dag under nio dagar, i lunden nära templet. Offerlunden fick sin gudomliga kraft genom de offrades död och förruttnelse. En kristen skall ha berättat för honom att han sett sjuttio två kroppar hänga där (Adam av Bremen IV:kap 27, 1984:225, 253). Nära templet ska det ha stått ett stort träd, som var grönt året om, och en källa där man offrade och ibland till och med kastade ner människor i (Adam av Bremen 1984:252). Adam av Bremen beskriver templet på platsen som prytt i guld med de tre gudarna Tor, Oden och Frej avbildade på en tron mitt i salen med sina olika attribut (Adam av Bremen IV:kap 26 1984:224). I skolierna till Adams fjärde bok beskrivs templet med en guldkedja hängande över husets tak (Adam av Bremen 1984:252).

2.2 Kristendomens införande- brott eller övergång?

Enligt kyrkohistorikern Jan Arvid Hellström var kristnandet en lång och utdragen process som startade redan under folkvandringstiden på 400- och 500-talen. Detta innebär i så fall att övergången inte var en "hjärtats omvändelse" utan istället en långsam assimileringprocess av kulturell, rituell, kultisk och rättslig karaktär, där kristna seder och riter växte fram vid sidan av de förkristna och där de även gick in i och lånade drag från varandra. Utifrån denna tolkning av processen var kristnandet fredlig utan några konflikter (Hellström 1996:202f).

Kontakterna mellan Skandinavien och övriga Europa var livliga under vikingatiden, bland annat på grund av att många nordbor tjänade främmande kungar i deras krigsarméer. Vid återkomsten förde de med sig nya idéer, bland annat om kristendomen och flera hade redan övergått till den nya tron (Larsson 1986:41f). Ansgar, som var den förste missionären i Sverige, anlände till Birka år 829, där han fick kung Björns tillåtelse att predika. Han besökte platsen igen år 854 (Staecker 1997:430). Verksamheten behövde stöd från den övre samhällshierarkin för att kunna omvända menigheten (Åberg 1978:62, 76). Kung Olaf gav Ansgar tillstånd att bygga en kyrka, på en utsedd tomt, och att tillsätta en präst, som garanterades ett hus att bo i (Staecker 1997:431).

Vid 1000-talets mitt hade Hamburg-Bremerstiftet två knutpunkter i Sverige, Skara och Sigtuna. Målet var att genomföra trosskiftet från kungen och sedan neråt mot det vanliga folket

(Hallencreutz 1993:172). Genom att vägra medverka vid blot fick den svaga kungamakten stöd från andra europeiska kungahus. Den svenska kungamakten ville samtidigt stärka sina positioner över hövdingar och inflytelserika människor i samhället och ta till sig kontinentala idéer. Makt är beroende av goda allianser med inflytelserika stormän och därför var man nog inte främmande inför att byta tro för att få behålla eller stärka sin sociala ställning i samhället (Andersson 1997:370). Den nya religionen var ett sätt för kungamakten att ena och forma ett rike där prästerna hade ett tjänande förhållande till lokala stormän som i sin tur stod under kungen (Rosborn 1997:96). Bevis, för religionsbytet hittar man från 1000-talet, genom korsmärkta runstenar med inskriptioner av typen "Gud hjälpe hans själ" (Larsson 1986:41f).

Övergången från asatro till den kristna tron har generellt uppfattats som ett resultat av en mängd olika faktorer med regionala skillnader, eftersom processen inte var lika i hela landet. Troligtvis fanns både kristna och hedniska föreställningar i Skandinavien under minst 300 år, innan den hedniska tron övergavs på 1100-talet (Anglert 1995:8). Gravar med både hedniska och kristna inslag visar att religionerna levde sida vid sida under lång tid (Andersson 1997:353f).

3. DEN VETENSKAPLIGA DISKUSSIONEN RÖRANDE KULTKONTINUITET

3.1 Kulten

Kult brukar sättas i samband med tre olika områden: sol, fruktbarhet och död. Alla dessa tre märks i både hednisk och kristen tro. Solen har präglat kultutövandet både innan och efter kristnandet, exempelvis genom midvinter- och midsommarfester (Hellström 1996:222). Den förkristna religionens tyngdpunkt ligger på kult av makter och väsen som befolkar gårdarna, beskyddar skogarna och åkrarna. Det var viktigt att hålla sig väl med alla älvor, vättar, tomtar och andra väsen som bland annat styrde över fruktbarhet, överlevnad, jakt, fiske, växtlighet och fångst (aa. 1996:217). Offret till gudarna var av central betydelse och grundtanken med blotet var att jorden skulle fortsätta vara fruktbar (Olsen 1966:57). Eftersom naturen var förutsättningen för liv och försörjning är inte tankarna om kult och blot i det fria främmande. Kulthandlingar utfördes i anslutning till offerstenar, berg, källor, lundar och gravhögar (Hellström 1996:218). Fruktbarheten märks i kulten betoningen på växt, gröda, sådd och skörd men även i förlovnings- och bröllopsriter. Begravningsstederna innehåller ännu idag inslag från vikingatid och medeltid, bland annat genom den tidens gravöl som har övergått i vår tids begravningsmiddagar (aa. 1996:222f). Man tror att blotmåltiderna, som under yngre järnålder följde på kulten, ägde rum inomhus i stormännens hallbyggnader (Gräslund 1998:172).

3.1.1 Stormän och kult

Enligt Bradley spelade rituella system en viktig politisk roll i det förhistoriska samhället och behölls eller förkastades utifrån vilket syfte man hade (Bradley 1998:91). Införandet av kristendomen var kanske ett sätt för de mäktiga att få ännu mer makt över andra som levde i området. Genom kristendomen kunde man motivera sin särställning över hedningar som fortfarande tillbad asagudarna.

I Adam av Bremens krönika kan man läsa att kungen var ledare för kulten i Gamla Uppsala. Han nämner bland annat kung Anund som blev fördriven ur riket när han vägrade fullgöra offret till gudarna (Adam av Bremen 1984:252). Han nämner också den kristne kung Olof som ville omvända sina undersåtar genom att riva templet i Uppsala. Enligt Adam av Bremen ingicks ett avtal mellan Olof och hedningarna där Olof lovade att inte påtvinga någon den nya religionen med våld (Adam av Bremen II:kap 58 1984:102f). Man vet dock inte vilka maktbefogenheter

kungen i Uppsala hade när det gäller politik och ekonomi. Troligtvis fanns det även lokala byhövdingar eller stormän som också kallades för kungar eller småkungar, och andra ledare på lägre nivåer i samhället med olika funktioner (Gräslund 1996:30f).

Spår efter träbyggnader, som kan ha varit de första kyrkorna, från övergångsskedet mellan religionerna har man bland annat hittat på Gotland, Öland och i Södermanland och Dalarna. Dessa första kyrkor kan mycket väl ha varit gårdskyrkor som senare blivit sockenkyrkor. Förekomst av eskilstunakistor, från mitten av 1000-talet, brukar ses som en indikation på att det har funnits samtida träkyrkor (Gräslund 1996:30f). Eskilstunakistor är vanligt förekommande i Östergötland men förekommer även i Småland och på Öland.

Vid flera kyrkor har man, vid utgrävningar kunnat fastställa att de ligger intill vikingatida gårdskomplex, men även att kyrkogården visar sig vara arvtogare till den hedniska gravplatsen (Hellström 1996:220). Utanför Århus i Lisbjerg har man funnit en gård med stora byggnader alldeles utanför kyrkogårdsmuren. Gården har varit omgiven av ett hägn kring en kvadratisk gårdstomt där den tidigmedeltida stenkyrkan är centralt placerad. Troligtvis har den haft en föregångare i trä (Gräslund 1992:134). Ett annat exempel finner man i Skåne vid Bjäresjö kyrka där man, norr om kyrkan, har grävt ut resterna av ett gårdskomplex med en lång hallbyggnad daterad till tiden mellan 900-talets slut och 1350-talets mitt. De arkeologiska fynden och byggnaderna visar att denna gårdsanläggning var av större betydelse. Vid 1100-talets mitt började Bjäresjö stenkyrka byggas och samtidigt ersattes gårdens hallbyggnad med en större stenbyggnad i samma byggmaterial som kyrkan. Kyrkan och gårdskomplexet visar på en tidig kyrklig etablering av privat karaktär. Kanske var det ägaren till gården som grundade kyrkan (Anglert 1998:209-213). I båda exemplen förefaller det som att stormannen uppfört kyrkan på sin mark som en privat kyrka (Gräslund 1992:136).

Eftersom flera hov-gårdar blev platsen för kyrkans placering har man dragit slutsatsen att många stormannagårdar, som under hednisk tid varit centrum för lokal gudsyrdkan, förblev religiösa samlingspunkter i och med att kyrkor uppfördes vid eller på dessa gårdar, troligtvis av gårdsherren själv (Olsen 1966:93).

3.1.2 Ortnamn som tyder på kult

I direkta skriftliga källor, eddadikter och skaldekväden, som berör den fornskandinaviska kulturen förekommer tre olika benämningar för kultplatser; vi, harg och hov. Vi är ett gammalt

germansk ord för helig plats eller helgedom och förekommer i eddadikterna som benämning på gudarnas boning (Kaliff 1997:73). Hov anses betyda kultplats, tempel eller stormannagård under yngre järnåldern och enligt den danske historikern Olaf Olsen var det här, på hovgården, som de enda verkliga kultbyggnaderna fanns. Här fanns stora hallar där blot och offermåltider regelbundet ägde rum för en större krets än enbart de som bodde på gården. Ett intressant exempel är Frösö kyrka som ligger på Hovs mark. Olsen anser vidare att dessa hallar inte kunde ingå i en kultplatskontinuitet eftersom stormannen eller storbonden aldrig skulle avstå denna byggnad för kristendomens kyrka. Arkeologen Anne-Sofie Gräslund besvarar hans teori med att kyrkan inte behöver ligga på exakt samma plats utan i närheten, på stormannens mark (Olsen 1966:94; Gräslund 1992:133f). Harg står troligtvis för stenhög, klippa eller markerad häll. Harget kan tolkas som ett offeraltare av sten i den fria naturen, kanske med ett enkelt tak och fyra stolpar (Gräslund 1992:133f; Kaliff 1997:73). Kultplatser i det fria nämns redan av Tacitus, som skriver att germanerna inte hade några tempel, i alla fall inte som romarna definierade dem. Han menade att germanerna inte ville stänga in sina gudar inom vägar och tak utan tillbad dem ute i det fria på inhägnade platser. Både skärvstenshögar, som påträffats i samband med gravar, och/eller boplatser skulle kunna stämma in på beskrivningen av ett harg (Kaliff 1997:73).

3.1.3 Sammanfattande slutsatser angående kulten

I den litteratur jag studerat förefaller de flesta vara överens om att den hedniska kulten främst riktade sig till naturen och dess fruktbarhet. Denna slutsats är inte främmande eftersom människornas vardag och överlevnad till stor del kretsade kring om det blev en god skörd eller ej, och för att det skulle bli en god skörd var det viktigt att vara vän med vädrets makter. Det var också viktigt att hålla sig väl med alla andra väsen som fanns i naturen, även förfäderna vars andar fanns kvar på gården.

När man inom ortnamnsforskningen har studerat tecken på kult har man även här hittat en koppling till naturen, bland annat genom markeringar som större stenar och klippor, men också träd och gravplatser. Kulten förefaller också ha hängt samman med stormännen och deras gårdar i och med ortnamnet Hov, som anses betyda kultplats, tempel eller stormannagård. På flera platser fortsatte sedan dessa hov-gårdar att vara centra för religiösa yttringar i och med att kristna kyrkor uppfördes. Koppling mellan stormännen och de tidiga kyrkorna förefaller ganska tydlig även inom det arkeologiska materialet, som ovan redan nämnts.

Den hedniska kulturen, stormännen och kyrkorna förefaller hänga samman i en lång utvecklingskedja och utifrån detta blir slutsatsen att många stormannagårdar, som under hednisk tid varit platser för utövande av kult, förblev religiösa samlingspunkter eftersom kyrkor uppfördes vid eller på dessa gårdar, eventuellt som ursprungliga gårdskyrkor. Sedan får man inte glömma att kult troligtvis också ofta utövades i vardagen av den enskilda individen på den egna marken eller gården, utan påverkan eller ledning av stormannen.

3.2 Kultplatskontinuitet

Kultkontinuitet består i en kontinuitet i det religiösa och rituella handlandet, men även i kontinuitet när det gäller kultplatsen. Det kan även förekomma kontinuitet när det gäller byggnadsmaterial, stildrag, arkitektur och ornamentik. Flera norska stavkyrkor pryds av vikingatida djuornamentik och religionshistorikern Anders Hultgård har framfört idéer om att denna arkitektur möjligtvis kan vara en utveckling från förkristna konstruktioner, eftersom man inte har funnit några andra förebilder (Hultgård 1992:53f). Även kultobjekt kan ingå i en kultkontinuitet såsom heliga träd och heliga källor. Ofta är de också bundna till en viss plats. Hultgård ser även en social kontinuitet där de ledande i samhället, och inom den religiösa sfären, behåller sina positioner även efter religionsskiftet. I Skandinavien finns det mycket som talar för att denna kontinuitet förekom (aa. 1992:55).

3.2.1 Begreppet kultplatskontinuitet

Ortnamnsvetaren Stefan Brink anser, att termen kultkontinuitet, som utgår från ett övertagande eller fortsatt utnyttjande av en religiös plats vid religionsbytet, istället borde preciseras så att man tydligt visar vad man avser, exempelvis kultplatskontinuitet (Brink 1992:121). Inom forskningen har även andra diskuterat hur viktigt det är med en precisering av vad man avser med termerna man använder. Begreppet kultplatskontinuitet har använts flitigt i många sammanhang men med olika innebörd. En tolkning är att kultplatskontinuitet föreligger när kyrkan är placerad på den gamla hedniska kultplatsen. En annan är när kyrkan ligger i ett område som använts religiöst under sen förhistorisk tid. Anne-Sofie Gräslund har använt sig av den senare tolkningen i sina arbeten (Gräslund 1992:129). Anders Hultgård definierar kultplats som ett avgränsat område avsett för återkommande religiösa handlingar (Hultgård 1992:52).

Helge Ljungbergs ställningstagande är att endast de kyrkor som ligger direkt på den gamla kultplatsen med säkerhet kan vara kontinuitetsbevarande (Ljungberg 1938:223).

När det gäller ortnamnsforskningen anser Olaf Olsen att man inte kan använda sig av kultiska ortnamn, för att söka efter tecken på kultplatskontinuitet. Han hävdar att dessa namn oftast betecknar en gård eller hela bygder och inte ett speciellt område vid gården eller bygden där kyrkan fick sin plats (Olsen 1966:238).

3.2.2 Slutsatser angående begreppet kultplatskontinuitet

Generellt förefaller det mig som att senare tids forskning är mindre hård när det gäller definitionen av begreppet kultplatskontinuitet. Gräslund och Hultgård anser att man kan tala om kultplatskontinuitet när det gäller ett område som vid upprepande tillfällen använts för kulthandlingar. Kyrkan behöver med andra ord inte ligga exakt på den gamla hedniska kultplatsen, utan det räcker med att den ligger i anslutning till eller i området där handlingarna utförts. Ljungberg anser däremot att kultplatskontinuitet endast föreligger om den kristna kyrkan placerats exakt ovanpå den hedniska kultplatsen.

Efter att läst resonemangen kring de olika uppfattningarna om vad som menas med kultplatskontinuitet, tillsammans med tankarna om hur och var kulten utövades, ansluter jag mig till Gräslunds och Hultgårds tolkning av begreppet. Kulten kretsade kring naturen och dess fruktbarhet vilket även för in tankarna på att man genomförde dessa handlingar utomhus i det fria. Om så är fallet behöver kultutövandet inte enbart ha skett på en bestämd plats utan kanske över ett område. Ett exempel på detta är offer i lundar eller på gravfält.

3.3 Kultbyggnader

Kultbyggnader omtalas i två brev från påven Gregorius den store (590-604), med anledning av missionsverksamheten bland det engelska folket. I det första brevet höll han en hård linje och skrev att alla tempelbyggnader skulle förstöras (Nilsson 1992:11). I det andra brevet, daterat till den 18 juli år 601 till missionsbiskopen Augustinus, "Canterburys apostel", skrev han att helgedomarna inte skulle förstöras, utan istället invigas för att användas i utövandet av den rätta religionen. Först skulle helgedomarna renas genom bestänkning av välsignat vatten, sedan skulle man bygga altare och nedlägga relikier. Anledningen till att han ville behålla de hedniska templen var att han trodde att folket i så fall lättare skulle anpassa sig till kristendomen och dess kyrka

(Ljungberg 1938:212; Nilsson 1992:11; Hellström 1996:209f). Gregorius skrev även att man skulle inordna den hedniska festcykeln i den kristna genom att, på dessa dagar fira kyrkans och martyrernas minne. Hedniska kultfester blev kristna folkfester, hedniska offermåltider blev kristna gillen och hedniska offerkällor blev kristna vallfärdsorter. På detta sätt anpassades kultens uttrycksform till kristendomens (Ljungberg 1938:212, 230; Nilsson 1992:27). Däremot nämner han inget om kult- och blotplatser i det fria. Man är osäker på om det över huvud taget har förekommit några tempel avsedda för kult i Sverige, vilket gör att man inte kan dra några generella slutsatser av detta brev (Ljungberg 1938:212; Hellström 1996:209f).

Kyrkohistorikern Bertil Nilsson anser att det inte finns några senare belägg för att de hedniska templen övergick till att bli kyrkor eller att förkristna fester fick kristet innehåll vid bytet av religion. Han anser att detta var en för Gregorius utmärkande missionsstrategi, där förkristna kultbyggnader och traditioner behölls och anpassades för att undvika motsättningar (Nilsson 1992:39). Andra källor vittnar tvärtom om en betydligt hårdare linje från kyrkan med ett starkt avståndstagande från förkristna fenomen. Detta har dock troligtvis varierat i olika regioner. Trots en viss reservation för de förkristna kultbyggnadernas vara, anser Nilsson det mest troligt att de brändes eller förstördes och sedan ersattes med kyrkobyggnader. Om kyrkan ligger på ursprunglig plats för den hedniska kultbyggnaden är svårt att avgöra (aa. 1992:39f).

3.3.1 Källkritiska synpunkter på Adam av Bremens skildringar av Uppsalatemplet

Man vet att Adam av Bremen själv aldrig var i Uppsala. Uppgifterna om de skandinaviska hedningarna fick han istället från den danske kungen Sven Estridsen, som han vistades hos, men även från köpmän som varit i Norden (Johannesson 1984:380). Adam av Bremen använde sig också av Rimberts Ansgarsvita som källa. Enligt en teori kan förebilderna till hans beskrivningar ha funnits i den nordiska mytologin (Gräslund 1998:169f). Adam av Bremens beskrivning av templet, med dess guldbeklädnad och guldkedja, är en orimlighet och troligen utformad efter förebild av Salomos tempel i Gamla testamentet (Olsen 1966:119).

Kurt Johannesson (1984) diskuterar, i en efterskrift till boken *Historien om Hamburgstiftet och dess biskopar*, Adam av Bremens utgångspunkt för verket. Han anser att Adam av Bremen medvetet eller omedvetet utgick från sin tids föreställningar om historieskrivningens mål och metod, men också från de politiska, religiösa och nationella perspektiv som hans livsuppfattning präglades av. Han försökte skildra Nordens natur och folk inom ramen för den medeltida

vetenskapens världsbild. Adam använde det förflutna för att fastslå den viktiga juridiska, ekonomiska och politiska roll som institutionen kring ärkebiskopen hade men också för att visa dess ideala roll inför framtiden. Verket är skrivet *ex officio*, det vill säga vid en biskopsstol. När Adam skrev sitt verk var man på väg in i korstågstiden, då predikningar och epos förhärligade korståg mot sägenomspunna städer och tempel. Kanske överdrevs betydelsen av Uppsalatemplet för att inom hedendomen hitta en motsvarighet till biskoparnas makt och auktoritet. På detta sätt fick kampen mot hedendomen ett konkret och fantasieggande mål (Johannesson 1984:380-382).

Adam av Bremens beskrivning av den stora nioårsbloten anser Olsen har sin tyngdpunkt på kulten, som utfördes i den heliga lunden utan någon relation till templet. Olsen har därför tolkat templet som en plats för kultmåltiden man firade efter blotet. Med detta som utgångspunkt tror han att byggnaden inte var något tempel utan snarare kungsgårdens hall. Det är dock osannolikt att alla som deltog i detta nationella blot kunde få plats i hallen, så troligtvis satt de flesta utomhus medan stormännen fick sitta inne i hallen (Olsen 1966:122f).

Jag vill även kort nämna Henrik Jansons avhandling (1998) som ger en helt ny tolkning av Adam av Bremens beskrivning av Uppsalatemplet. Enligt Janson var de *pagani* som Adam beskrev, inte hedningar utan döpta, men de hade övergivit den sanna kristna tron som företräddes av kyrkan i Hamburg-Bremen. Uppsalatemplet var deras domkapitel med prästmunkar eller kaniker (Janson 1998:269ff). Bertil Nilsson har recenserat avhandlingen i *Historisk tidskrift* (Nilsson 1999:105-111). Slutsatserna Janson drar om Uppsalatemplet påverkar inte resultatet i min undersökning. Om han har rätt i sin teori fanns det inga hedningar i Uppsala på Adams tid och då var det med andra ord inget hedniskt tempel.

3.3.2 Uppsala tempel i ljuset av arkeologiska utgrävningar

Under flera århundraden har man försökt att rekonstruera templet som Adam av Bremen beskrev. Den äldsta kända bilden av templet, som är från 1554 av Olaus Magnus, påminner om en romansk kyrka med gotiska torn och spiror. Även senare avbildningar påminner mest om kyrkor eller slott. Diskussioner har även förts om var templet låg. Enligt Adam av Bremen låg det inte långt från Sigtuna (Adam av Bremen IV:kap 26 1984:224). Olof Rudbeck genomförde undersökningar 1674 och 1677 i grunden och omkring kyrkan i nuvarande Uppsala och fann tecken på guldbeklädnad. Utifrån detta ansågs därmed att tornet var identiskt med templet som Adam av Bremen beskrev och att det därmed legat i nuvarande Uppsala. Denna teori var länge

oemotsagd men när arkeologiska utgrävningar genomfördes vid restaureringen av Gamla Uppsala kyrka 1926 hittades stolphål av vilka man rekonstruerade en kvadratisk byggnad som man trodde kunde vara hednatemplet (Olsen 1966:125-127). Efter källkritisk granskning har man dock förkastat denna tolkning eftersom stolphålen troligtvis inte är från rätt tid och är betydligt fler till antalet än de som använts vid rekonstruktionen, samt att vissa stolphål enbart är tänkta för att få rekonstruktionen att stämma (Gräslund 1998:170).

Anne-Sofie Gräslund diskuterar bakgrunden till Adam av Bremens berättelse, var templet var beläget och huruvida det överhuvudtaget har funnits. Tyvärr finns det inte mycket som konkret bekräftar att det har funnits ett hednatempel i Gamla Uppsala. Enligt en källa från 1200-talet började kyrkan i Gamla Uppsala byggas 1138 när kung Sverker förenade den med den gamla hedniska byggnaden, men denna källa har inte ansetts som trovärdig utan snarare som en följd av myten om hednatemplet eller träkyrkan som anses ha funnits här. Genom C-14 dateringar har man dock kunnat fastställa dateringar på platsen, romersk järnålder, ca 200-talet e.Kr., för det understa lerlagret, och vendeltid, ca 700- till 800-talet, för det övre lerlagret på platsen. Detta tyder på att Gamla Uppsala var betydande redan vid 200-talet e.Kr. (Gräslund 1998:168-171).

Vid den så kallade Kungsgårdsplatån som ligger norr om den nuvarande kyrkan har man genom utgrävningar hittat grunden till en stor hallbyggnad, ca 10 m bred och 60 m lång. Huset har brunnit, men genom C-14 dateringar vet man att byggnaden användes mellan folkvandringstid och tidig vikingatid, det vill säga ca 400 till 900 e.Kr. Kanske var det här, hos stormannen, som kulthandlingarna ägde rum. Gravar daterade till vikingatid har dock anlagts på platsen efter att byggnaden brunnit (Gräslund 1998:172).

Vid arkeologiska undersökningar mellan 1992-94 i området nedanför Kungsgårdsplatån, på Norra gärdet, framkom boplatzrester daterade från romersk järnålder till tidig vikingatid. Även rester av hantverksproduktion, bland annat glaspärlstillverkning, hittades. Genom fosfatkartering av området vet man att det har varit hög mänsklig verksamhet i området. Fosfatkartering är en kemisk metod där man undersöker marken för att se mängden organiskt avfall på platsen. Tyvärr ger den inga dateringar. De arkeologiska undersökningarna har i alla fall klargjort att Gamla Uppsala etablerades under romersk järnålder och att folkvandringstiden och vendeltiden har efterlämnat klara spår av centralplats med hallbyggnader, verkstäder och inhägnader. Gräslund anser att det finns all anledning att tänka sig att det förekom kulthandlingar bland annat i

blotmåltider i den stora hallbyggnaden på Kungsgårdsplatån vilket stödjer de gamla tankarna om kultplatskontinuitet (Gräslund 1998:175).

3.3.3 Några kyrkor med spår efter gamla hedniska kultplatser

I Mære kyrka i Norge framkom, vid byggnadsarkeologiska undersökningar, spår av en äldre kyrkobyggnad av trä samt spår av en nedbrunnen vikingatida byggnad med risflätade väggar och kraftiga stolphål. I anslutning till stolphålen påträffades 19 guldgubbar, som brukar ses som votivoffer kopplade till fruktbarhetskulten, vilket kan tyda på att blot förekom i byggnaden. Byggnaden har tolkats som en förkristen kultplats. Liknande fynd har gjorts vid utgrävningar under klostret i Eskilstuna (Gräslund 1992:131f).

Under hösten 1984 genomfördes arkeologiska utgrävningar vid och i Frösö kyrka av Jämtlands läns museum. I koret framkom fynd som gav starka indikationer för att kyrkan låg på en gammal hednisk offerplats. Man hittade resterna av en förmultnad stubbe av björk, och runt den fanns en mängd djurben. Jorden, som innehöll en hel del skärvsten, var nästan svart av kol och sot. Även gravar hittades i koret. Stenarna fanns på platsen före stubben, eftersom dess rötter slingrade sig ned mellan, över och under skärvstenarna. Djurbenen låg över rötterna, ej under, vilket tyder på att de lagts dit medan trädet ännu växte. Benmaterialet kom bland annat från björn, svin, älg, får, ekorre, häst och nötkreatur. Enstaka ben av människa påträffades också. Tolkningarna som gjorts av fyndet under Frösö kyrkas kor är att detta är rester från en förkristen offerlund. Trädet skulle i så fall symbolisera världsträdet Yggdrasil och benen myterna kring trädet (Iregren 1989:119f).

Gräslund anser att det föreligger kultkontinuitet i Jellinge i Danmark eftersom platsen använts för kult, vilket tydligt syns med de två stora gravhögarna som omringar kyrkan. I Jellinge kyrka har man även genom arkeologiska undersökningar funnit tecken på att det var Harald Blåtand som uppförde den. Jellingestenen, som står utanför kyrkan, berättar att det var han som kristnade danerna och vann Norge och Danmark. Man tror att hans far Gorm var begravd i Nordhögen utanför kyrkan men att Harald flyttade in honom i kyrkan när han övergick till den kristna tron. Genom arkeologiska undersökningar vet man att detta gravplatsbyte har skett, eftersom samma beslag finns i båda gravarna (Gräslund 1992:140f). Flera andra kyrkor har byggts på vikingatida storhögar och gravar, bland annat Vendel, Eskilstuna och Gamla Uppsala. På Åland och i Norge ligger ofta den kristna gravplatsen i anslutning till den förkristna (aa. 1992:142f).

Inom ortnamnsforskningen visar många kyrkplatser i Skandinavien ett tydligt samband med teofora ortnamn, det vill säga namn där ena ledet utgörs av ett gudanamn, exempelvis Frö-, och det andra ledet ofta tyder på en kultplats exempelvis -lunda (Gräslund 1998:175). Många sockennamn består av hedniska gudanamn, ofta i kombination med förkristna kultplatser exempelvis -vi, -lund, -hov och -hult (Hellström 1996:210). Enligt Ljungberg har man inom ortnamnsforskningen sett att sockennamn som ursprungligen utgörs av namn från gården där den byggdes, exempelvis -hov, -vi, -harg och -lunda, och teofora sockennamn, exempelvis Torsvi, Odensdala och Frötuna, tyder på kultkontinuitet där kyrkan har byggts på den hedniska kultplatsen (Ljungberg 1938:213). Med utgångspunkt från ortnamnsforskningen har teorier förts fram som hävdar att de äldsta kyrkorna skulle vara placerade på hedniska kultplatser, av praktiska skäl, medan kyrkor som ligger i områden utan fornfynd skulle vara uppförda i ett senare skede (aa. 1938:214ff). Eftersom platser med hedniska ortnamn inte byter namn vid övergången trots att det innehåller hedniska gudanamn, exempelvis Torsåker och Fröslunda, förefaller det inte ha varit någon konflikt mellan religionerna. Odense (Odensvi), som betyder Odens heliga plats, är till och med namnet på ett biskopssäte i Danmark (Williams 1998:180).

3.3.4 Sammanfattande slutsatser angående kultbyggnader

Adam av Bremens beskrivning av den hedniska kulturen i Gamla Uppsala förefaller vara lite tillrättalagd. Sannolikt ville Adam och missionsverksamheten framställa en bild av den hedniska tron för att påvisa missionens och ärkebiskopens viktiga roll i samhället. Beskrivningen är samtidigt, medvetet eller omedvetet, påverkad av den tidens idéer, både politiska, religiösa och nationella.

Efter flera arkeologiska utgrävningar i Gamla Uppsala har slutsatsen blivit att det inte har funnits ett hedniskt tempel här, i alla fall inte så som Adam av Bremen beskrev det. Däremot vet man, genom lämningar, att Gamla Uppsala etablerades tidigt, redan ca 200 e.Kr. Den stora hallbyggnaden på Kungsgårdsplatån kan ha varit del i kulthandlingar genom blotmåltider.

Vid arkeologiska undersökningar av kyrkor där man funnit tecken på förkristna kultplatser förefaller det främst handla om kult i det fria, det vill säga ej utförda i ett tempel. Materialet från Frösö, med björkstubben, djurbenen, skärvsten och gravar, tyder på att kyrkan placerats på en gammal offerplats, eventuellt en offerlund. Under Mære kyrka i Norge framkom, under den äldre

träkyrkan, rester efter en vikingatida byggnad. Kanske var även detta, som i Gamla Uppsala stormannens hallbyggnad som även nyttjades vid blotmåltider.

Man kan fråga sig varför det finns så många kyrkplatser i Skandinavien med hedniska gudanamn, ibland även med en hednisk kultplats i ortnamnets andra led. Det kan tyda på kultkontinuitet, det vill säga att kyrkan har byggts på den hedniska kultplatsen eller att kristendomen inte såg något hot i den gamla religionen. Det kan också vara så att man behöll det gamla ortnamnet för att underlätta trosbytet för folket. Tyvärr finns det inte någon absolut säker tolkning, men mest sannolikt är att kristendomen inte såg något hot i den gamla religionen och dess gudar och därför lät man ortnamnen förbli som de var.

3.4 Kristendomens trosexklusivitet och förkristna inslag i religionen

Inom kristendomen fanns inte några utrymmen för kompromisser när det gäller tron på den treeniga guden, på Guds mor, på frälsningen och sakramenten. Här ligger fundamenten fast utan någon trosblandning. Fallet är dock helt annorlunda när det gäller mytologi och föreställningsvärld med myter och riter som ofta ligger i gränslandet mellan kristendom, folktro och hedendom. Utifrån detta måste frågan om brott eller kontinuitet besvaras med både och beroende på vilken utgångspunkt man har och vad man avser (Hellström 1996:234f).

Ljungberg anser att hedendomen saknade fasta trosläror vilket gjorde den tolerant mot andra läror. Livsnerven inom tron låg istället i kulten, som var exklusiv och kärnan för livets fortgång (Ljungberg 1938:216). Till skillnad mot hedendomen var kristendomen intolerant i trosfrågor men ej vid kult. Med detta som bakgrund anser Ljungberg att hedendomen varken tålde angrepp på kult eller kultplats och därmed är det ej troligt att kyrkorna placerades på hedniska kultplatser. Ljungberg anser också att när kultplatserna inte fanns så fanns heller inte kulten. Med andra ord var templets fall i Uppsala slutakten i omvändelseprocessen mot kristendomen (aa. 1938:230f).

Avgudakult förbjöds vid tinget i samband med trosskiftet. Man fick inte längre dyrka vaner, asar eller andra väsen och makter som satts i samband med människans överlevnad. Det var även förbjudet att utöva kult vid förfädernas heliga platser, exempelvis gravfält, högar, heliga stenar och andra kultplatser. All hednisk kult och blot ansågs som avgudereri (Hellström 1996:234). Trots detta fångade kristendomen upp många drag av den förkristna kulten. Helgonkulten fick stor betydelse genom att den kunde bevara förkristna kultyttringar, platser och tider, genom att knyta dem till något helgon. Helgonet Helena av Skövde är ett exempel på detta. Hon knöts till en

förkristen kultplats, en kluven sten på Skövde kyrkogård, som man trodde kunna ge kvinnor en lindrigare förlossning (Fröjmark 1996:388, 411, 415). I och med kristendomen var det Maria och andra helgon och martyrer som blev föremål för tillbedjan och riter för att skydda människornas vardag. Den gamle asaguden Tor levde, enligt en tolkning, kvar genom det nordiska folkhelgonet S:t Olof, som fick stridsyxan som attribut och fruktbarheten som karaktär (Larsson 1986:34f).

Man brukar betrakta kristna offerkällor, ofta namngivna efter kristna helgon och martyrer, exempelvis S:t Olof och Brigida, som ett övertagande av en hednisk källkult. Dagens myntoffer är en rest av denna kulthandling (Hellström 1996:208, 221). Olsen hävdar att man inte kan tala om källorna som del i kontinuitet, från hednisk tid in i kristen tid, om det inte framkommer arkeologiska bevis eller ett namn som hänvisar till hednisk kult. Källan kan, enligt Olsen, härstamma från källkult under tidig järnålder, varit torrlagd och sedan helgats under tidig medeltid (Olsen 1966:244).

En hel del bildframställningar på tydligt kristna runstenar skildrar scener med tydligt icke kristet ursprung, exempelvis den uppländska Altunastenen vars bild föreställer myten om Tors fiskafänge. Denna myt användes av missionärerna som gav den nytt innehåll. Midgårdssormen skildrades som Satan som fastnar på Kristus bete. Det finns flera andra runstenar som skildrar hedniska myter som fått kristet innehåll, bland annat Ledbergsstenen i Östergötland och Skarpåkerstenen i Södermanland. Med detta som bakgrund anser Williams att man inte kan urskilja tecken på konflikt i övergången mellan de lika religionerna (Hultgård 1992:59; Williams 1998:180f).

Det finns ett samband mellan stora kristna högtider och förkristna fester och årshögtider. Hedniska högtider får kristet innehåll, exempelvis julen där den stora midvinterfesten blir Jesus födelsedag. Ordet jul användes innan kristendomens intåg som en beteckning för den gamla midvinterfesten och vår julmat kan föras tillbaka till kultfester, dryckeslag och julagillen med hedniskt ursprung. Den förkristna midsommarfesten tillägnades Johannes Döparen (Hellström 1996:223f).

Processioner eller vandringar över åkrarna, med en helgonbild eller ett kors för att få bra skörd, genomfördes på vissa håll ända in på 1800-talet. En sådan skulptur som användes vid dessa riter är "kornguden", en träskulptur som nu förvaras på Skara museum som man tror föreställer aposteln Petrus (Hultgård 1992:63). Seden att föra med sig föremål till kyrkor eller andra heliga platser, som tack för bön till Kristus kallas för votivgåvor. Detta kan vara en

fortsättning på förkristen kult. Vallfärdande, bland annat till kyrkan i Gamla Uppsala, av sjuka för bot förknippas även med givande av offergåvor, så kallade votivgåvor (aa. 1992:68f).

Gravkult har förekommit, i vissa områden av Skandinavien långt in på 1800-talet genom att man har offrat smör, kärnmjök, öl och gröt på gårdens gravhög. Även slaktoffer har förekommit. Speciellt vid jul grävde man ner matoffer och hällde öl på graven för att få högfolkets hjälp till lycka på gården. Även andeväsen, exempelvis vättar och tomtar förknippades med gravarna (Kaliff 1997:74).

Tankar har även förts fram om påverkan även i motsatt riktning. Den förkristna religionen kan ha färgats av kristendomen, bland annat genom treenigheten, Gud, Kristus och den helige ande, som inom hedendomen gestaltades av Oden, Tor och Frö (Hellström 1996:232).

3.4.1 Sammanfattande slutsatser

På ett sätt förefaller det som om de båda religionerna kompletterar varandra, samtidigt som de är varandras motsatser. Tyngdpunkten inom hedendomen ligger i utövandet av kulten utan några fasta trosläror, medan treenigheten och trosfrågorna är kristendomens fasta grund. Genom helgonkulten övertog kristendomen hedendomens viktigaste uppgift, kulten.

Vid trosskiftet tog tinget ett beslut om förbud av avgudakult. Dyrkan av väsen och makter som tidigare tillbetts för fruktbarhet och kulthandlingar vid gravfält, lundar, stenar och andra tidigare heliga platser, sågs som avguderi. Beslutet kan tolkas som att kultkontinuiteten bröts men även här, genom helgonkulten kan man se en kontinuitet. Heliga platser kunde förbli heliga genom att tillägnas kristna helgon. Många plaster blev vallfärds mål för pilgrimer. Även andra hedniska kultyttringar, som fester och gåvooffer, fick kristet innehåll, vilket kan ses som kultkontinuitet trots att det var en något förändrad kult.

3.5 Diskussioner angående förekomst av kultplatser och kultplatskontinuitet

Historikern och medeltidsarkeologen Olaf Olsen (1966) har hävdats att det inte finns några som helst belegg för förekomst av tempel i den förkristna religionen och har därför förkastat hypotesen om kultplatskontinuitet. Han byggde denna tes på att man inte funnit några rester av kultplatser vid undersökta danska medeltidskyrkor. Sedan Olaf Olsen lade fram sin teori har det dock framkommit nya forskningsresultat. Man har genom arkeologiska undersökningar i danska byar kunnat visa att bebyggelsen flyttat runt inom ett område med några hundra års mellanrum

och först på medeltiden fått sin permanenta plats. Då är det inte så konstigt att man inte kan hitta spår av äldre kultplatser under de danska medeltidskyrkorna (Gräslund 1992:130f). Olsen skrev 1986 en artikel där han återigen behandlade frågan om kultkontinuitet med samma resultat som tidigare. Beträffande Gamla Uppsala antyder han dock att det kan finnas svaga tecken på att hedningar samlades i det här området (Gräslund 1992:140). Gräslund anser att det finns belägg för direkt kultkontinuitet på platsen och att frågan huruvida kyrkan ligger direkt ovanpå hednatemplet inte spelar så stor roll. Platsen har ju bevisligen använts för kult inom båda religionerna (aa.1992:140f).

Ett flertal forskare har arbetat med begreppet kultplatskontinuitet, bland annat historikern Barbro Bergner som granskade kyrkorna i Storsjöbygden och om de hade något samband med förkristna kultplatser. Hon utgick från några olika kriterier; förekomst av arkeologiska undersökningar i kyrkorna, förekomst av vikingatida fynd i kyrkorna, förekomst av hedniska kultnamn i samband med kyrkplatsen, förekomst av gravhögar från yngre järnålder inom 200 meter från kyrkan och dateringen av den medeltida stenkyrkan. När det gäller kultnamn och gravhögar fann Bergner en hög frekvens, vilket hon tolkar som starka platssamband med en kontinuitet och stabilitet i samhällsstrukturen. Hon anser dock inte att det bevisar att kyrkorna byggts på förkristna kultanläggningar. Endast ett fåtal kyrkor har genomgått arkeologiska undersökningar, men i två av dessa, i Hackås och Frösö, har vikingatida fynd gjorts som tyder på kultplatskontinuitet (Gräslund 1992:139).

Enligt Ljungberg byggdes kyrkorna, under missionens första skede på privata gårdar som tillhörde kungen eller stormän som sedan utgjorde basis för missionsverksamhet. Allt eftersom kristendomen blev starkare började man bygga kyrkor på eller i närheten av gamla kultplatser, vilket Ljungberg ser som ett tecken på hedendomens undergång (Ljungberg 1938:219f, 232). När menigheten tillsammans byggde en kyrka lades den ofta på en central plats och där den tillkommit på enskilt initiativ oftast på stormannens ägor. Båda dessa placeringar, där de ligger på den gamla kultplatsen behöver inte tyda på kultkontinuitet utan snarare att kyrkan ligger på en central plats som var lätt att ta sig till för folket. Det gamla bebyggelsecentrat kan även ha blivit det kristna centrat just på grund av att det sedan gammalt varit samlingspunkt. Man kan då tala om en slags maktkontinuitet, där stormannen, som tidigare hade bygdens tempel på sin gård, nu hade bygdens kyrka på sina ägor. Om så är fallet var kulten av sekundär betydelse (aa. 1938:228-232). Detta kan man instämma i, men studerar man det förkristna samhället ur sociala, juridiska

och religiösa synvinklar framstår det ganska tydligt att alla dessa var sammanvävda (Gräslund 1992:132). Olsen har inte sett några skriftliga eller arkeologiska grunder för Ljungbergs teori och anser att den är helt spekulativ (Olsen 1966:240). Även Brink ifrågasätter detta genom att fråga sig varför bygdens samlingsplats inte även kunde vara platsen för kult, och hur man kan bedöma om en plats använts främst för profana eller religiösa handlingar. Inom forskningen hittills talar det mesta för att man inte kan göra denna uppdelning (Brink 1992:108f). Ljungberg formulerade även argumentet att man inte kan veta om en hednisk kultplats varit i funktion när kyrkan byggdes på platsen (aa. 1992:120). Frågan om ett så kallat religiöst vakuum mellan de båda religionerna kan man dock aldrig få svar på.

3.5.1 Slutsatser angående förekomst av kultplatser och kultplatskontinuitet

Utifrån det material som man hittills har, arkeologiskt och skrivna källor, förefaller det som om det inte var vanligt förekommande med tempelbyggnader i Skandinavien inom den hedniska kulturen. Istället utfördes troligtvis kulthandlingarna främst utomhus, vid platser som på något sätt var utmärkande i naturen. Vid några arkeologiska utgrävningar av kyrkor har man dragit slutsatsen av fyndmaterialet att kyrkan placerats på en gammal hednisk kultplats. Finns det belägg för utövande av kult från båda religionerna inom ett område är det mest sannolikt att kultplatskontinuitet föreligger, oavsett om man funnit tecken på något tempel eller ej. En viktig aspekt att tänka på, men som är svårt att få svar på, är om kultplatsen varit i bruk ända fram till kristendomens inträde eller ej. Som jag nämnt tidigare tar bland annat Olsen upp denna problematik när det gäller källkulturen. Det är svårt att hitta några bevis som styrker en kontinuitet utan några uppehåll i kulturen. Även när det gäller gravplatserna kan det vara svårt att se kontinuitet utan några uppehåll. Att påvisa eller avslå ett kultuppehåll från förkristen tid tror jag är omöjligt, eftersom källmaterialet är så knappt.

Det finns många olika resonemang kring kultplatskontinuitet och varför man byggde kyrkorna på gamla hedniska kultplatser. En förklaring bygger på att man på detta sätt bara kunde fortsätta gå till den kultplats och samlingsplats som man alltid gått till. I denna förklaring skedde inget brott, utan en övergång till den nya tron. En annan förklaring är att detta var ett konkret sätt för kyrkan att visa sin makt samtidigt som man stoppade kulturen. Det gick ju till exempel inte att offra vid en källa när kyrkan byggts ovanpå den. Enligt denna förklaring skedde det ett brott, eller till och med ett utplånande av den gamla religionen.

4. FRÅGAN OM KULTPLATSKONTINUITET PÅ ÖLAND

Av de kultyttringar från hednisk tid, som omtalas i historiska källor, är det ingen som i sig förutsätter en kultbyggnad på kultplatsen. En kultbyggnad var inget krav utifrån kulten, utan avlivning av slaktoffer, blot och andra offer kunde utföras i det fria (Olsen 1966:66). Troligtvis utövades kulten främst utomhus vid träd, lundar, källor och stenar, utan krav på tempelbyggnader.

Jag finner Hultgårds definition av kultplats, som ett avgränsat område avsett för återkommande religiösa handlingar, och Gräslunds teori om kultplatskontinuitet, när kyrkan ligger i ett område som använts religiöst under sen förhistorisk tid, som mest tillämpliga av de jag har studerat. Man måste dock reservera sig inför saknaden av daterbara källor eller rester som bevisar att kultplatskontinuiteten varit konstant utan tidsuppehåll.

Kristendomen kom tidigt till Öland. Tankar finns om ett biskopssäte vid handelsplatsen i Köping 1050, men detta har ej kunnat bekräftas. Om så var fallet kan man föreställa sig att detta hade upprättats på initiativ från någon storman eller köpman. Under senare tid har diskussioner förts om Köping på Öland som Ansgars Birka. Detta har dock helt avfärdats av erfarna arkeologer och forskare. Resmo stenkyrka stod klar ca 1107 men dendrokronologiska dateringar av bjälkar i långhuset visar att grunden till kyrkan lades redan ca 1070-80 (Boström 1999:84f). Kanske var det stormännen på Öland som tog initiativet till trosbytet. Kännedom om den nya läran bör ha kommit tidigt, eftersom Öland passerades segelvägen av många kristna köpmän. En sak kan man dock konstatera. Det var inte vem som helst som kunde bekosta byggandet av en kyrka, framför allt inte i sten, eftersom man tidigare inte uppfört murar med bindemedel utan enbart i kallmursteknik.

Man har inte funnit några spår efter hedniska tempelbyggnader på Öland utan istället finns resterna efter hedniska kultyttringar i ort- och platsnamn, offerkällor, gravfält och i spår efter offer. Som jag redan nämnt i inledningen kan man hitta tecken på förhistoriska kulthandlingar vid flera av kyrkorna. De flesta av Ölands kyrkor ligger placerade högt och väl synliga i naturen på landborgskanten, som till stor del består av grus som exploaterats i senare tid. Järnåldersgravfälten, som även de ligger på landborgskanten, förefaller nästan ha varit sammanhängande en gång i tiden, men är idag sönderstyckade på grund av senare bebyggelse eller odling. Flera av kyrkorna ligger på eller i utkanten av järnåldersgravfält, exempelvis

Alböke, Norra Möckleby, Gräsgård, Långlöt, där man på 1930-talet hittade flera hällkistor från järnåldern och vikingatiden under kyrkans golv och Algutsrum, där den nuvarande grusgropen är det enda som minner av ett nu nästan helt förstört stort gravfält, som användes kontinuerligt för begravningar från stenåldern fram till kristendomens införande (Brynielsson 1999:11f). Källa kyrka har fått namn efter offerkällan på kyrkogårdens nordvästra hörn och man tror att det kan ha funnits en brunn även inne i kyrkan. Några andra exempel på kyrkor där man funnit offerkällor är Runstens gamla kyrka, Böda gamla kyrka och Långlöt (aa. 1999:10f). Flera andra församlingar har haft problem med vattensjuka kyrkogårdar, exempelvis Bredsättra och Räpplinge, vilket tyder på att det här kan finnas en nu igentäppt vattenkälla. Fynd efter offerkult har hittats i Hulterstads kyrka, där man 1803 fann två igenfyllda och övermurade spisar eller offerugnar som innehöll aska och kol efter brända lamm- eller fårben. Under Glömminge kyrkas golv hittades 1931 flera hästtänder vilket tyder på hästkult (aa. 1999:13).

Man kan även vända på frågeställningen om kultplatskontinuitet, och fundera kring om det finns några tecken på att man försökte undvika att förlägga kyrkan till förhistoriska kultplatser. Jag har inte hittat några indikationer på att så skulle ha varit fallet, eftersom kyrkan i regel uppförts centralt i redan befintliga byar. Om man hade velat undvika att bygga kyrkan på en redan förhistoriskt kulturellt använd plats, borde man ha byggt kyrkan på helt nya platser och sedan flyttat byarna så att kyrkorna låg i deras centrum.

Det är svårt att ta ställning när det gäller den ursprungliga orsaken till valet av kyrkornas placering, om de är del i kultplatskontinuitet eller ej. Min slutsats är att det ena inte behöver utesluta det andra. Kanske var grundorsaken enbart att man ville placera kyrkorna högt och väl synligt i terrängen, som maktsymboler, och då valde man landborgskanten. Att detta sammanföll med den gamla samlingsplatsen för kult kanske var av sekundär betydelse. Resultatet från min D-uppsats i arkeologi visar samtidigt att flera av kyrkorna troligtvis var ursprungliga gårdskyrkor. Även detta ger indikation om att platsen kan ha använts för kult, i och med att stormännen brukade hålla i kulten.

Resonemangen som förts av olika forskare, som redovisats ovan, förefaller alltså även stämma in på de öländska förhållandena när det gäller kultplatser och kultplatskontinuitet.

5. SAMMANFATTNING

När man studerar den förkristna religionen som utövades här i Skandinavien av vikingarna finns det mycket som man måste vara medveten om. Kunskapen vi har om hedendomen bygger till stor del på källor från kristen tid, som skrivits av kristna författare med deras värderingar och synpunkter på hur man skulle leva. Opartiskheten i materialet måste alltså starkt ifrågasättas.

Troligtvis var det förkristna kultutövandet en del av vardagen och i takt med årstiderna. Det fanns ingen renlärighet inom religionen för utövandet av kulten och riterna. Man tror att kulten främst utövades utomhus vid träd, lundar, källor och stenar. Några arkeologiska belegg för förekomst av tempelbyggnader har inte hittats i Skandinavien, med eventuellt undantag för Gamla Uppsala i Sverige och Mære i Norge. Snarare var det i stormännens gästbudshallar som man samlades vid de större högtiderna, till så kallade hov. Här firades blot genom en gemensam måltid som hörde samman med offerriter. Några av formerna vid måltiden levde vidare och assimilerades in i kristendomen, exempelvis skålen man utbringade för årsväxten, som på 1000-talet användes vid kulten av Olav den helige.

Offer var en stor del av den förkristna kulten, och säkerligen i olika nivåer, i familjen, lokalt, centralt för ett större område och för hela riket. Detta stämmer även med maktstrukturen i samhället, där den som hade hand om religionsutövningen även hade hand om den världsliga makten. Religionen var hårt sammanbunden med den politiska, ekonomiska och juridiska makten. Med detta som utgångspunkt har man kommit till slutsatsen att stormännen till viss del organiserade kulten. Detta mönster förefaller fortsätta in i historisk tid, vilket även gäller kungamakten.

Diskussionerna kring kultplatskontinuitet har länge kretsat kring huruvida kyrkorna placerats på platsen för hedniska tempel för kult eller ej. Eftersom man inte har hittat några lämningar efter tempelbyggnader har man idag börjat lämna denna teori och istället vidgat begreppet kultplatskontinuitet till att innefatta ett område där kulthandlingar utförts. Resultatet är att man har sett att kyrkor kan ha uppförts vid gårdar där man funnit rester efter hednisk kult eller på kultplatser i det fria och därmed blivit del i kultplatskontinuitet.

Det öländska materialet är ganska omfattande i och med att man har genomfört många arkeologiska utgrävningar här. Flera av kyrkorna ligger i områden där kulthandlingar förefaller ha utövats på olika sätt genom åren. Dessutom ger flera av kyrkobyggnaderna indikationer på att

de ursprungligen varit stormannakyrkor. Stormannen förefaller ju ha haft en central roll i det hedniska kultutövandet.

Tyvärr är källmaterialet mycket magert vid övergången från hednisk till kristen tid, vilket medför att vi aldrig kan se i facit för att få svar på våra frågor. Man måste även alltid reservera sig för tiden. Kulthandlingen på platsen för kyrkan kan ju ha haft ett uppehåll i tid för att sedan upptas igen i och med kyrkan. Man kan med andra ord aldrig finna garantier för en hur det verkligen var utan bara se vad som är mest sannolikt utifrån materialet man utgår från.

LITTERATURLISTA

- Adam av Bremen. *Historien om Hamburgstiftet och dess biskopar*. I översättning av Emanuel Svenberg. Proprius förlag. Stockholm 1984.
- Andersson, Gunnar. 1997. A struggle for control Reflections on the change of religion in a rural context in the eastern Mälaren valley. I: Andersson, Hans. Carelli, Peter & Ersgård, Lars. (red) *Visions of the Past Trends and Traditions in Swedish Medieval Archaeology*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter nr 24. Stockholm.
- Anglert, Mats. 1995. *Kyrkor och herravälde. Från kristnande till sockenbildning i Skåne*. Almqvist & Wiksell International. Stockholm.
- Anglert, Mats. 1998. Från gårdskyrka till sockenkyrka. I: Nilsson, Bertil. (red) *Sveriges kyrkohistoriadelt 1 – Missionstid och tidig medeltid*. Verbum och Svenska kyrkans forskningsråd. Stockholm.
- Boström, Ragnhild. 1999. Is Resmo Church the earliest Stone Church in medieval Sweden? I: Blomkvist, N. & Lindquist, S-O. (red), *Europeans or not? Local Level Strategies on the Baltic Rim 1100-1400 AD*. Visby & Kalmar
- Bradley, Richard. 1998. *The Significance of Monuments: on the shaping of human experience in Neolithic and Bronze Age Europe*. Routledge. London.
- Brink, Stefan. 1992. Kultkontinuitet från bosättningshistorisk utgångspunkt. I: Nilsson, Bertil. (red) *Kontinuitet i kult och tro från vikingatid till medeltid*. Lunne böcker. Uppsala.
- Fröjmark, Anders. 1996. Från Erik pilgrim till Erik konung Om helgonkulten och Sveriges kristnande. I: Nilsson, Bertil. (red) *Kristnandet i Sverige. Gamla källor och nya perspektiv*. Lunne böcker. Uppsala.
- Gräslund, Anne-Sofie. 1992. Kultkontinuitet – myt eller verklighet? Om arkeologins möjlighet att belysa problemet. I: Nilsson, Bertil. (red) *Kontinuitet i kult och tro från vikingatid till medeltid*. Lunne böcker. Uppsala.
- Gräslund, Anne-Sofie. 1996. Arkeologin och kristnandet. I: Nilsson, Bertil. (red) *Kristnandet i Sverige. Gamla källor och nya perspektiv*. Lunne böcker. Uppsala.

- Gräslund, Anne-Sofie. 1998. Gamla Uppsala- templet och kyrkan. I: Nilsson, Bertil. (red) *Sveriges kyrkohistoria del 1 – Missionstid och tidig medeltid*. Verbum och Svenska kyrkans forskningsråd. Stockholm.
- Hallencreutz, Carl F. 1993. Missionsinitiativ och missionärstraditioner i Möre. I: Williams, Henrik. (red) *Möres kristnande*. Lunne böcker. Uppsala.
- Hellström, Jan Arvid. 1996. *Vägar till Sveriges kristnande*. Atlantis. Stockholm.
- Hultgård, Anders. 1992. Religiös förändring, kontinuitet och ackulturation/synkretism i vikingatidens och medeltidens skandinaviska religion. I: Nilsson, Bertil. (red) *Kontinuitet i kult och tro från vikingatid till medeltid*. Lunne böcker. Uppsala.
- Iregren, Elisabeth. 1989. Under Frösö kyrka – ben från en vikingatida offerlund? I: Larsson, Lars. & Wyszomirska, Bozena. (red), *Arkeologi och religion*. Rapport från arkeologidagarna 16-18 januari 1989. Arkeologiska institutionen Lunds universitet. Lund.
- Janson, Henrik. 1998. *Templum nobilissimum. Adam av Bremen, Uppsalatemplet och konfliktlinjerna i Europa kring år 1075*. Historiska institutionen, Göteborgs universitet. Göteborg.
- Johansson, Kurt. 1984. Fyra perspektiv på Adam – Adam och hednatemplet i Uppsala. I: *Historien om Hamburgstiftet och dess biskopar*. Proprius förlag. Stockholm 1984.
- Kaliff, Anders. 1997. *Grav och kultplats*. Uppsala Universitet Institutionen för arkeologi. Uppsala.
- Larsson, Lars-Olof. 1986. *Småländsk medeltid*. Stockholm.
- Ljungberg, Helge. 1938. *Den nordiska religionen och kristendomen*. Almqvist & Wiksells boktryckeri AB. Uppsala.
- Nilsson, Bertil. 1992. Till frågan om kyrkans hållning till ickekristna kultfenomen. Attityder under tidig medeltid i Europa och Norden. I: Nilsson, Bertil. (red) *Kontinuitet i kult och tro från vikingatid till medeltid*. Lunne böcker. Uppsala.
- Nilsson, Bertil. 1998. *Sveriges kyrkohistoria del 1 – Missionstid och tidig medeltid*. Verbum och Svenska kyrkans forskningsråd. Stockholm.
- Nilsson, Bertil. 1999. Uppsalatemplet granskas på nytt. I: *Historisk tidskrift*. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien och Humanistisk-Samhällsvetenskapliga forskningsrådet av Svenska Historiska Föreningen.
- Olsen, Olaf. 1966. *Hørg, hov og Kirke*. G E C GAD. Köpenhamn.

- Rosborn, Sven. 1997. Hårda krav i Herrens tjänst. I: Osvalds, Erik. (red) 1997. *Medeltid*. Lund
- Staecker, Jörn. (1997) Legends and mysteries. I: Andersson, Hans. Carelli, Peter & Ersgård, Lars. (red) *Visions of the Past - Trends and Traditions in Swedish Medieval Archaeology*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter nr 24. Stockholm.
- Williams, Henrik. 1998. Gud hjälpe hennes själ. Kristna inslag i runinskrifterna. I: Nilsson, Bertil. (red) *Sveriges kyrkohistoria del 1 – Missionstid och tidig medeltid*. Verbum och Svenska kyrkans forskningsråd. Stockholm.
- Åberg, Alf. 1978. *Vår svenska historia*. Natur och Kultur. Stockholm.

Outgivna källor

- Brynielsson, Maria. 1999. *Kultplatsernas kontinuitet från hednisk till kristen tid på Öland*. B-uppsats inom ramen för Arkeologi 21-40p vid Högskolan i Kalmar.
- Brynielsson, Maria. 2000. *Ölands första kyrkor -stormännens gårdskyrkor?* D-uppsats inom Arkeologi 61-80p vid Högskolan i Kalmar.